

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको भावविधान

ईश्वरा पौडेल*

लेखसार

'ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको भावविधान' शीर्षकमा रहेको यस लेखमा सो क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेको लोकगीतको भाव विश्लेषण गरिएको छ। कुनै पनि साहित्यिक कृतिको भाव वा विचार भनेको त्यस कृतिको अन्तर्वस्तु वा त्यसको कथ्य हो। गीतको भाव वा विचारले यसमा रहेको विषयवस्तुको अनुभूतिजन्य वा वैचारिक तहको अवस्थालाई बुझाउँछ। लोकगीतमा विषयका फैलावट हेर्दा यस्तो फैलावट कि त कुनै व्यक्तिका भावनामा सीमित हुन्छ कि त सामाजिक विषयमा फैलिएको हुन्छ। त्यसैले अनुभूतिगत ढाँचाका आधारमा लोकगीत वैयक्तिक र सामाजिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। वैयक्तिक अनुभूति भएका गीतमा आत्मकेन्द्रित-अन्तर्मुखी अनुभूतिको भावनात्मक अभिव्यक्ति हुन्छ भने सामाजिक अनुभूति भएका गीतमा बहिर्मुखी अनुभूति र मानवीय जीवन वा समाजका मार्मिक पक्षको प्रस्तुति हुन्छ। ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको भाव विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ। यो लेख तयार पार्न सामग्री सङ्कलनका क्रममा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका लोकगीतका खोजी क्षेत्रीय अध्ययन विधिबाट गरिएको र सैद्धान्तिक विषयका द्वितीयक सामग्री पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएको छ। गीतको विश्लेषण गर्न विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग भएको छ र गीतको भावविधानसम्बन्धी मान्यताका आधारमा ट्याम्केमैयुडका गीतको विश्लेषण गरिएको हुनाले यहाँ निगमन विधिको पनि प्रयोग भएको छ। ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरू वैयक्तिक र सामाजिक अनुभूति भएका गरी दुवै खालका रहेका छन्। यहाँका वैयक्तिक अनुभूति भएका गीतमा मायाप्रेमका मिलन र विछोडका विविध सन्दर्भहरू अभिव्यक्त भएका छन्। यी गीतहरूमध्ये धेरै गीतहरूको विषयवस्तु समाजको सिङ्गो व्यवस्था र लोकसमाजको सामूहिक भावनासँग सम्बन्धित रहेको हुनाले यी गीतमा सामाजिक अनुभूति रहेको छ। यहाँ सामाजिक अनुभूति भएका गीतहरू तुलनात्मक रूपमा सशक्त रहेका छन् र तिनले ग्रामीण जनजीवनका सामूहिकता, आपसी सम्बन्ध र सांस्कृतिक सद्भाव जस्ता विविध गतिविधिलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन्। यहाँका लोकगीतमा ग्रामीण जीवनका दैनिक भोगाइका विविध पक्षहरू, सामाजिक संरचना र यसका प्रभाव तथा लाहुरे संस्कृति र यसले निर्माण गरेको जीवनशैली अभिव्यक्त गर्छन्।

* उपप्राध्यापक, भोजपुर क्याम्पस, भोजपुर।

शब्दकुञ्जी

भावविधान, वैयक्तिक अनुभूति, सामाजिक अनुभूति, सांस्कृतिक प्रतिबिम्बन, लाहुरे संस्कृति ।

[The sentiment of folk songs Practised in Tamkemaung Area

Ishwara Poudel

Abstract

In this article titled "The Meaning of Popular Folk Song in Tamkemaung Region" the meaning of popular folk song in that area is analyzed. The feeling or idea of any literary work is the content of that work or its narrative. The feeling or idea of the song refers to the emotional or conceptual level of the content in it. Looking at the spread of topics in folk songs, such spread is either limited to the feelings of a person or it spreads to social issues. Therefore, based on the perceptual structure, folk songs are of two types, personal and social. In songs with personal feelings, there is an emotional expression of self-centered/introverted feelings, while in songs with social feelings, there is an extroverted feeling and presentation of the poignant aspects of human life or society. The purpose of this article is to analyze the sense of popular folk songs in Tamkemaung area. In order to prepare this article, as the primary material, folk songs popular in Tamkemaung area have been searched through the regional study method and the secondary material of theoretical subjects has been collected from the library. Analytical method has been used to analyze the song, and since Tamkemaung's song has been analyzed based on the sentiments of the song, the incorporation method has also been used here. Popular folk songs in Tamkemaung area are both personal and social in nature. Various contexts of union and separation of love have been expressed in these songs with personal feelings. Since the theme of many of these songs is related to the whole system of society and the collective spirit of the people, there is a social feeling in these songs. Here the songs with social feeling are comparatively strong and they have reflected various activities like collectivity, mutual relations and cultural harmony of rural life. Folk songs here express the various aspects of daily life in rural areas, social structure and its effects and Lahure culture and the lifestyle created by it.

Keywords

Emotion, Personal feeling, Social feeling, Cultural reflection, Lahure culture.]

विषयपरिचय

नेपालको प्रदेश नं. १ अन्तर्गत भोजपुर जिल्लाको सदरमुकाम भोजपुर बजारबाट करिब अठ्ठाइस किलोमिटर पश्चिम क्षेत्रमा अवस्थित ट्याम्केमैयुङ गाउँपालिकामा क्रमशः तिम्मा, छिनामखु, अन्नपूर्ण, नागी, खावा, कोट (दुई ओटा वडा), गोगने र लेखर्क गरी नौ ओटा वडा छन्। यस भौगोलिक क्षेत्रको पश्चिमपट्टि अवस्थित समुद्र सतहबाट ३११० मिटरको उचाइमा रहेको ट्याम्के डाँडा र समुद्र सतहबाट ३३०० मिटरको उचाइमा रहेको मैयुङ डाँडा गरी दुई पहाडहरूको संयुक्त नामबाट ट्याम्केमैयुङ गाउँपालिकाको नामकरण भएको छ। राई जातिको बाहुल्य र बाहुन क्षेत्री, मगर, तामाङ, भुजेल आदि अन्य जातिको मिश्रित बसोवास भएको यस क्षेत्रमा हिन्दू तथा किरात धर्मावलम्बीहरूको बाहुल्य रहेको र क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरूको पनि बसोवास रहेको छ। पेसागत रूपमा यहाँका मानिसहरू कृषि तथा पशुपालन गर्ने र आदिवासी जनजातिहरू भारतीय र ब्रिटिस सेनामा भर्ना हुने प्रचलन रहेको छ। परम्परागत जीवनशैली, प्राकृतिक दृष्टिले मनोरम भौगोलिक स्थान, जातीय बसोवास र सांस्कृतिक पक्षका आधारमा ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा प्रशस्त मात्रामा मौलिक लोकगीतहरू प्रचलनमा रहेका छन्।

लोकजीवनको रागात्मक, स्वतःस्फूर्त, सरल एवं लयात्मक अभिव्यक्तिलाई लोकगीत भनिन्छ। लोकगीत लोकसाहित्यको सर्वप्रिय र सर्वप्राचीन विधा हो। लोकगीत लयमा कथिएको मानव सभ्यताको मौखिक तर जीवन्त इतिहास हो। यसभित्र लोकजीवनका विविध आयाम र रूपहरूको भावनात्मक अभिव्यक्ति हुन्छ। लोकगीतमा स्थानीय रूपमा रहेका सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनभोगाङ्को ठुलो महत्त्व रहेको छ। ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको भावविधान कस्तो छ? भन्ने समस्यामा आधारित भएर तयार पारिएको यस आलेखमा त्यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको भावविश्लेषण गर्ने मुख्य उद्देश्य रहेको छ। नेपाली लोकगीतका विषयमा विभिन्न विद्वानहरूले अनुसन्धान र सङ्कलनको कार्य गरेका छन्। त्यस्ता अध्ययन तथा सङ्कलन लोकगीतका सैद्धान्तिक विषयमा र खास क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेको लोकगीतको विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेका छन्। सत्यमोहन जोशी, कालीभक्त पन्त, धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, कृष्णप्रसाद पराजुली, चूडामणि बन्धु, गोविन्द आचार्य, मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, कुसुमाकर न्यौपाने, मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्रदेव गिरी आदि विद्वानले लोकगीतमा रहेको वस्तु वा भावका विषयमा अध्ययन गरेका छन् तर यी अध्ययन ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रका लोकगीतको अध्ययनमा आधारित छैनन्। ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसका पनि जातीय, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशेषता बोकेका मौलिक लोकगीतहरू प्रशस्तै छन् तर यहाँका लोकगीतका विषयमा हालसम्म कुनै अध्ययन भएको पाइँदैन। अतः यस क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका लोकगीतहरूको भाव विश्लेषण गर्ने ध्येयले यो आलेख तयार पारिएको छ।

अध्ययनको विधि

‘ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको भावविधान’ शीर्षकमा रहेको यस लेखको तयारीका लागि लोकगीतको सैद्धान्तिक आधारसम्बन्धी तथ्यहरूको सङ्कलन गर्न पुस्तकालयबाट द्वितीयक सामग्रीको खोजी गरिएको छ। ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका लोकगीत सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय अध्ययन विधिलाई प्रमुख रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यस लेखका लागि सम्बन्धित भौगोलिक क्षेत्रमा गएर सो क्षेत्रमा रहेका स्रोतव्यक्तिहरूबाट प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यी लोकगीतको सङ्कलनका लागि स्रोतव्यक्ति छनोट गर्दा स्थायी रूपमा त्यस क्षेत्रमा बसोवास भएका र त्यहाँका लोकगीतको जानकारी राख्ने र लोकगीत गाउन जान्ने चौध जना विभिन्न क्षेत्रका

व्यक्तिहरू चयन गरी प्रतिनिधिमूलक ढङ्गले स्रोतव्यक्ति छनोट गरिएको छ। सम्बन्धित क्षेत्रमा गई लोकगीत सङ्कलन गर्दा थुप्रै सङ्ख्यामा गरिएको भए पनि तिनीहरूमध्ये जम्मा चौबिस ओटा गीतलाई मात्र यस लेखमा विश्लेषणका लागि छानिएको छ। सम्बन्धित क्षेत्रबाट प्राप्त भएका लोकगीतलाई तिनमा रहेको अनुभूतिको विस्तार वा विषयको फैलावटका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ। यसपश्चात् ती लोकगीतहरूका अन्तरालाई उदाहरणका रूपमा लिई त्यसमा रहेको भावलाई वैयक्तिक र सामाजिक अनुभूतिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। सामग्रीको विश्लेषणका क्रममा ट्याम्केमैयुडमा गीतको विश्लेषण गरिएको हुनाले यहाँ विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग भएको छ। भावविधानसम्बन्धी पूर्वस्थापित मान्यताका आधारमा गीतको वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको हुनाले यहाँ निगमन विधि प्रयुक्त भएको छ।

लोकगीतमा भावविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

भाव वा विचार भनेको कुनै पनि सिर्जनात्मक कृतिको मुख्य कथ्य वा अन्तर्वस्तु हो। लोकगीतमा लोकव्यवहार, लोकविश्वास तथा लोकपरम्पराको सरल र भावात्मक अभिव्यक्ति रहेको हुन्छ। भावात्मक एकोन्मुखता तथा सरलता आदि लोकगीतका मौलिक विशेषताहरू हुन्। मानव मनमा क्रोध, शोक वा विरह, प्रेम, हाँसो, विस्मयजस्ता भावहरू रहेका हुन्छन्। भाव वा विचारको सम्बन्ध सर्जकभित्रको अनुभूतिसँग हुने हुनाले उसले आफूभित्रका भावहरूलाई सिर्जनाका माध्यमबाट व्यक्त गर्छ। सर्जकले मानव मनका यिनै अनुभूतिहरूलाई समात्नुपर्छ। अतः सर्जकले भोगेको समाज र यसमा रहेका मानवीय दिनचर्याले लोकगीतमा भाव निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन्। कृतिमा निहित रहेको यही आन्तरिक तत्त्व, जसले विषयलाई उजिल्याउँछ, र मर्मस्पर्शी बनाउँछ, त्यसैलाई भाव भनिन्छ। “भाव लोकगीतको केन्द्रीय कथ्य वा आत्मा हो। कुनै घटना, परिवेश वा अन्तर्क्रियाद्वारा भावको सिर्जना हुन्छ र भावले नै लोकगीतमा प्राण भर्छ” (पराजुली, २०५७, पृ. ८३)। लोकगीतमा एउटै मूलभावको विस्तार सशक्त ढङ्गमा गरिएको हुन्छ। भावको एकोन्मुखताका कारण यसमा कथ्य जटिल हुन पाउँदैन। कुनै एक भाव वा विचारका अभावमा लोकगीतले मूर्त रूप नलिने हुँदा यसलाई एउटा अनिवार्य तत्त्व मानिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. ७५)। लोकगीतमा लोकको जीवनदृष्टि तीक्ष्ण रूपमा रहेको हुन्छ र यसैका माध्यमले भाव वा विचारको निर्माण भएको हुन्छ। पराजुली र गिरी (२०६८) ले लोकगीतको भावलाई सन्देश भनेका छन् (पृ. ३०)। अतः भाव भनेको कृतिले भन्न खोजेको कुरा, अर्थ वा आशय पनि हो।

लोकगीतमा लोकभावना र लोकविचारको अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ। यसमा लोकसमुदायको व्यापक अनुभवमा आधारित दुख-सुख, हर्ष-विस्मात्, प्रेम-पीडा, वेदना आदिको सरल, सहज, स्वाभाविक र प्रभावकारी उद्गार व्यक्त भएको हुन्छ। लोकगीतमा लोकजीवनका विविध विषयले स्थान पाएका हुन्छन्। लोकगीतमा संस्कृति, इतिहास, राजनीति, लोकविश्वास, विधि, व्यवहार, प्रचलनजस्ता समाजका विविध पक्षहरू चित्रित हुन्छन्। लोकगीत अभिव्यक्त अनुभूतिका आधारमा वैयक्तिक र सामाजिक दुई प्रकारका हुन्छन्।

वैयक्तिक अनुभूति भएका लोकगीतमा आत्मकेन्द्रित/अन्तर्मुखी अनुभूतिको भावनात्मक अभिव्यक्ति हुन्छ भने सामाजिक अनुभूति भएका लोकगीतमा बहिर्मुखी अनुभूति र मानवीय जीवन वा समाजका मार्मिक पक्षको प्रस्तुति हुन्छ। लोकगीतको विषयवस्तु मानवीय प्रेमप्रणय र मानवजीवनका व्यक्तिगत अनुभूतिले बनेको हुन्छ। “लोकगीत हामीले जीवनको प्रथम कालदेखि नै सुन्दै आएको मीठो लय हो” (थापा र सुवेदी, २०४९, पृ. ५९)। यसले माया प्रेमको विषयले स्थान पाएका र मानवीय वैयक्तिक पीडा तथा व्यथालाई प्रस्तुत गरिएका लोकगीतमा मिलन र वियोगका

विविध सन्दर्भ, मायाप्रेमका सम्पूर्ण आयाम र मानव मनका पीडा तथा छटपटीको अभिव्यक्ति दिने विषय रहेको हुन्छ। लोकगीत सामूहिक भावनाको अभिव्यक्ति भएको हुनाले यिनमा धेरैजसो सामाजिक भावनाको प्रतिनिधित्व हुने विषय र यसको विस्तार रहेको हुन्छ, तर लोकगीतका क्षेत्रमा पनि वैयक्तिक अनुभूतिमूलक विषयले राम्रै स्थान पाएको छ। बन्धु (२०५८) ले लोकगीतमा रागात्मकता, लयात्मकता तथा स्वतःस्फूर्तता जस्ता विशेषता हुन्छन् भनेर यसमा निहित वैयक्तिक अनुभूतिर सङ्केत गरेका छन्। लोकगीतमा मानव मनका निजी अनुभूति र वैयक्तिक दुःख-सुखका विषयले स्थान पाएका हुन्छन् भन्ने तथ्य आम रूपमा मानिएको सत्य पनि हो।

सामाजिक अनुभूति रहेको लोकगीतले समाजका विविध गतिविधिलाई समेटेको हुन्छ। लोकगीतले समेट्ने समाजका पारिवारिक सम्बन्ध, वात्सल्यका क्षण, मातृत्वका भावलगायतका बालक कालदेखि बुढ्यौलीसम्मका विभिन्न प्रसङ्गमा समाजको साकार चित्र उपस्थित भएको हुन्छ। “लोकगीत साभ्ना र सामूहिक अभिव्यक्तिका लागि परिचित छ अर्थात् सामूहिकता यसको महत्त्वपूर्ण लक्षण हो” (आचार्य, २०६२, पृ. १)। सामाजिक अनुभूति रहेका लोकगीतमा कुनै पनि रचनाकारको वैयक्तिक अनुभूतिको प्रवाह होइन, समाजका व्यवस्थागत तथा सांस्कृतिक पक्षहरू तथा सामाजिक विश्वास समेटिएको हुन्छ। वास्तवमा “लोकले मौखिक रूपमा जीवित राखेको लोकहृदयको स्वतःस्फूर्त लयात्मक गेय अभिव्यक्ति लोकगीत” (न्यौपाने, २०७६, पृ. ७३) भएको हुनाले यसमा सामाजिक भावना सशक्त हुन्छ र विषयको विस्तार पनि बढी हुन्छ। यस्ता लोकगीतमा सामाजिक जीवनको दस्तावेज समेटिएको हुन्छ। मानवीय सामाजिक संस्कार तथा संस्कृति, सामाजिक व्यवस्था तथा परम्परा र समाजको संरचनात्मक पक्षनिकट विषयमध्ये कुनै पनि विषयले लोकगीतमा स्थान ग्रहण गरेको हुन्छ।

लोकगीतको संरचना प्रगीतात्मक हुने भएको हुनाले यसमा भावको उपस्थिति गीतमा रहेको मानवीय अनुभव र अनुभूतिमा तथा चिन्तनप्रवाहमा हुन्छ। रचनाकारले राखेको विचार वा केन्द्रीय कथ्य नै लोकगीतको भाव हो। कृतिको वस्तु भनेको पनि भाव नै हो। लुइटेले (२०६२) ले प्रगीतात्मक संरचना भएका कृतिमा वस्तु कृतिको भाव वा विचारका रूपमा र आख्यानमा संरचना भएका कृतिमा घटना वा प्रसङ्गका रूपमा उपस्थित हुन्छ, भनेका छन् (पृ. ३०८)। लोकगीतमा यसले ग्रहण गरेको विषयवस्तु र सोमाथि उभिएर रचनाकारले अभिव्यक्त गरेको विचार नै यसको भाव हो। अतः भाव प्रकारान्तरले अनुभूतिकै व्यवस्थित रूप हो। यस लेखमा ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलित वैयक्तिक अनुभूति भएका र सामाजिक अनुभूति भएका लोकगीतलाई वर्गीकृत गरेर तिनमा रहेको भावविधानको मात्र विश्लेषण गरिएको छ।

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रका लोकगीतको भाव विश्लेषण

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा पाइएका लोकगीतहरूलाई अनुभूतिका आधारमा वैयक्तिक र सामाजिक अनुभूति भएका गीतमा वर्गीकरण गरेर यस उपशीर्षकमा सङ्क्षेपमा विश्लेषण गरिएको छ र अनुभूतिका आधारमा वैयक्तिक अनुभूति भएका र सामाजिक अनुभूति भएका गीतमा रहेको भावविधानको विश्लेषण गरिएको छ।

तालिका सङ्ख्या १
अनुभूतिका आधारमा ट्याम्केमैयुड क्षेत्रका लोकगीतको वर्गीकृत तालिका

लोकगीतको शीर्षक	अनुभूतिको ढाँचा		स्रोतव्यक्ति
	वैयक्तिक अनुभूति भएका लोकगीत	सामाजिक अनुभूति भएका लोकगीत	
१. खर्सु घारीमा	+	-	ज्योत्सना राई, ट्याम्केमैयुड- २
२. गाई कोटेकोटे	-	+	सुवासदेव राई, ट्याम्केमैयुड- ४
३. गाई चरनैमा	-	+	देवेन्द्र बस्नेत, ट्याम्केमैयुड- ३
४. घाँसे दाउरेले	-	+	दुर्गादेवी घिमिरे, ट्याम्केमैयुड- ८
५. दिल्या गाउँ सिरान	+	-	कृतिकुमारी राई, ट्याम्केमैयुड- ३
६. पान्धारे चौकी	+	-	राजन नेपाल, ट्याम्केमैयुड- ८
७. भदौको भेलमा	+	-	भगतकुमारी राई, ट्याम्केमैयुड- ३
८. छुपुमा छुपु खेतैमा रोप्नु	-	+	विष्णुकुमारी भुजेल, ट्याम्केमैयुड- ३
९. मकै पिन्दा कि	+	-	भगतकुमारी राई, ट्याम्केमैयुड- ३
१०. लहरा भुइँमा	+	-	डुक्कादेवी भुजेल, ट्याम्केमैयुड- ३
११. गाई छन् बीस ओटा	-	+	इन्दिरा अधिकारी, ट्याम्केमैयुड- ३
१२. गाई त दुहुने	-	+	भगतकुमारी राई, ट्याम्केमैयुड- ३
१३. धनीले खाने मसिनो चामल	-	+	उर्मिला अधिकारी, ट्याम्केमैयुड- ३
१४. हवाईजहाज गिरान	-	+	भूमिकुमार नेपाल, ट्याम्केमैयुड- ८
१५. प्रथम आरती	-	+	डम्बर चौलागाईं, ट्याम्केमैयुड- २
१६. यसै र घरको नि	-	+	भगतकुमारी राई, ट्याम्केमैयुड- ३
१७. साँझैको बेला ...	-	+	भगतकुमारी राई, ट्याम्केमैयुड- ३

१८. साँभैको बेला नि...	-	+	कीर्तिकुमारी राई, ट्याम्केमैयुड- ३
१९. सोइ राजा सोइ सोइ	-	+	विष्णुकुमारी भुजेल, ट्याम्केमैयुड- ३
२०. तीजको बेलामा	-	+	विष्णुकुमारी भुजेल, ट्याम्केमैयुड- ३
२१. सिन्कौली सेउली सेलेले	-	+	जयकला राई, ट्याम्केमैयुड- ४
२२. कुद् कुइरा कुद्	-	+	राजन नेपाल, ट्याम्केमैयुड- ८
२३. मेरो बाबु लै लै	-	+	डम्बर चौलागाईं, ट्याम्केमैयुड- २
२४. सानी थिएँ बाबा	-	+	उर्मिला अधिकारी, ट्याम्केमैयुड- ३

(स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७६)

माथिको तालिकामा ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका लोकगीतलाई अनुभूतिको ढाँचाका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ। जम्मा चौबिस ओटा लोकगीतलाई तिनमा रहेको अनुभूतिको अध्ययन गर्दा यहाँका गीतलाई वैयक्तिक र सामाजिक गरी दुई वर्गमा राखेर वर्गीकरण गरिएको छ। यहाँका चौबिस ओटा लोकगीतहरूमध्ये जम्मा छ ओटा लोकगीतको अनुभूति वैयक्तिक रहेको छ। लोकगीतमा विशेष गरी प्रगीतात्मक संरचना हुने हुनाले यसमा तुलनात्मक रूपमा कथक वा रचनाकारका निजी मान्यता वा धारणा र भोगाइका क्षणहरू प्रतिबिम्बित हुने गर्दछन्। यहाँ 'खर्सु घारीमा', 'दिल्या गाउँ सिरान', 'पान्धारे चौकी', 'भदौको भेलमा', 'मकै पिन्दा कि', 'लहरा भुइँमा' गरी छ ओटा लोकगीतहरूले मान्छेको व्यक्तिगत निजी भोगाइ र जीवनसम्बन्धी वैयक्तिक दृष्टिकोण राखेका छन्। यी गीतहरू विभिन्न प्रकारका कृषिकर्म गर्दा लाग्ने थकाइ मेटाउन गाइने भए पनि यिनमा मायाप्रेमको विषय अन्तर्भूत भएको छ र सो विषय वैयक्तिक अनुभूतिमा आधारित रहेको छ। ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा पाइएका गीतहरूमध्ये जम्मा अठार ओटा गीतहरूमा सामाजिक अनुभूति रहेको पाइएको छ। यसर्थ सङ्ख्यात्मक रूपमा धेरैजसो लोकगीतहरूमा सामाजिक अनुभूति देखिएको छ। 'गाई कोटेकोटे', 'गाई चरनैमा', 'घाँसेदाउरेले', 'गाई छन् बीस ओटा', 'गाई त दुहुने', 'धनीले खाने मसिनो चामल', 'हवाईजहाज गिरान', 'प्रथम आरती', 'यसै र घरको नि नारायण पूजा', 'साँभैको बेला', 'साँभैको बेला नि', 'सोइ राजा सोइ सोइ', 'तीजको बेलामा', 'सिन्कौली सेउली सेलेले', 'कुद् कुइरा कुद्', 'मेरो बाबु लै लै', 'सानी थिएँ बाबा' र 'छुपुमा छुपु खेतैमा रोप्नु' शीर्षकका लोकगीत सामाजिक अनुभूतियुक्त रहेका छन्। भावविधानका आधारमा यहाँका सामाजिक अनुभूतियुक्त गीतहरू बढी मार्मिक र सर्वप्रिय छन्।

वैयक्तिक अनुभूति भएका लोकगीतको भाव विश्लेषण

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका अधिकांश गीतमा मायाप्रेमको विषय रहेको छ। यहाँका गीतमा आर्य समाजको कडा अनुशासनमा लुकिछिपी लगाएको अल्पअल्प माया र त्यसैको विरहमा अल्झेका मानिसहरूको पीडा अभिव्यक्त भएको छ। यी गीतमा मङ्गोल समाजमा हाँसखेल गर्न र मायापिरती लाउन तुलनात्मक रूपमा केही छुट भएको हुनाले सो समाजका मायाप्रेमका

विषयका रमाइला क्षणहरू वा मायाप्रेमपछि प्रेमी-प्रेमिकाको विछोड भएपछिका पीडाजनक अनुभूतिहरू अभिव्यक्त भएका छन् । यी गीतमा पुरुषप्रधान सामाजिक संरचनामा छोरीलाई गरिने विभेदपूर्ण व्यवहारका कारण उनीहरू मायाप्रेम र हाँसखेल तथा मनोरञ्जनमा रमाउन वा मेलापर्वमा भाग लिन नपाउँदाका विरहपूर्ण भावनाहरू अभिव्यक्त गरिएको छ । जवानीका विविध रूप र आयामको वर्णन पनि यहाँका गीतको विषय रहेको छ ।

‘लहरा भुइँमा’ शीर्षकको लोकगीतमा बेसारे मायाको विरोध र मनमुटु साटेर लाउने सच्चा मायाको पक्षपोषण गरिएको छ । यस गीतले बसूला भन्दाभन्दै हिँड्ने दिन आएको चेलीको पीडा अभिव्यक्त गरेको छ । यहाँ विवाह गरेर अर्काको घर जाँदा आमाबुबा र गाउँका साथीसँगैको माया त्यागेर बिरानो ठाउँमा जानुपरेको वेदना रहेको छ, जस्तै :

लहरा भुइँमा फूल रुखमा
रोटे लिङ्गे पिङ्ग
बस्नै मन थियो है आयो हिँड्ने दिन ।
लाइएछ माया भुइँ सुखमा
रोटे लिङ्गे पिङ्ग
बसूला भन्थे है आयो हिँड्ने दिन ।

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा गाइने ‘पान्धारे चौकी’ बोलको गीतले परदेशिएको प्रेमीको वियोगमा रहेकी विरहिणीको कथा प्रस्तुत गरेको छ । यस लोकगीतमा विछोडमा परेको पुरुषलाई खबर पठाउन गरेको अनुरोधको विषय रहेको छ । यहाँ परदेश गएको प्रेमीले कुनै खबर नपठाएको हुनाले बिरामी परेको हो कि भनेर आशङ्का गरिएको छ । यस गीतको विषय पनि आफ्ना मानिसको वियोगमा छटपटाएको मन र यसको अभिव्यक्ति मात्र रहेको छ र वास्तवमा भन्नुपर्दा यो व्यक्तिगत अनुभूति र यसको विस्तारण नै हो, जस्तै :

हे लै लै (पान्धारे चौकी) २
पाइँन खबर लै लै बिरामी छौ कि ?

‘खर्सु घारीमा’ शीर्षकको गीतमा जीवनभरि दाउराघाँस गरेर दुःखैदुःखमा दिनचर्या बित्ने कुरा अभिव्यक्त भएको छ । ग्रामीण जनजीवनमा कृषि व्यवसाय गर्ने र घाँसदाउरा गर्नुपर्ने वास्तविक तथ्यलाई यस गीतले उजागर गरेको छ । यहाँ घाँसदाउरा गर्ने क्रममा भीरपाखामा जाने र प्राकृतिक सौन्दर्यमा हराउने कुराको चित्रण रहेको छ । भीरपाखा र मेलापात गर्ने कृषिजन्य कार्यहरूको वर्णन गरिएको र तारेभीरले मन लोभ्याएको विषयमार्फत प्राकृतिक जीवनको वा कन्दराको जीवनशैलीप्रतिको मोह पनि यहाँ व्यक्त भएको छ । तलको उदाहरणले यस कुराको पुष्टि गर्छ :

(ए लै लै चिबे चिरबिरले) २
मन लोभ्याउँछ है तारे भिरैले ।
(ए लै लै गाई चराउनेले) २
के माया लाउनु मन डराउनेले ।

ट्याम्केमैयुडका लोकगीतमा जीवनको विरह पोख्ने प्रेमी र प्रेमिकाको प्रणयसंवाद प्रशस्त छ । वैयक्तिक अनुभूति भएका यी लोकगीतमा मनका वेदना, भावना तथा खुसीको अभिव्यक्ति र मान्छेको निजी भोगाइ र यसका व्यक्तिजन्य अनुभूतिको प्रकाशन भएको पाइन्छ । मान्छेको जीवन अस्थायी रहेको छ । यो जन्मदेखि कर्म हुँदै अन्त्यमा मृत्युमा पुगेर तुरिन्छ । यसैलाई ग्रामीण सहजावस्थामा रहेका साधारण जनताले मरिजाने चोला भन्ने गर्छन् । मान्छेको चोला वा शरीर मरिजाने भएको हुनाले दुःखी भएर जीवन बिताउनुभन्दा पनि हाँसखेल र मनोरञ्जनमा बिताउनुपर्छ भन्ने आम मानिसहरूको आशय पाइन्छ । यस कुरालाई लोकसमाजमा विशेष रूपले अनुपालन

गरिन्थ्यो । त्यसै कारणले पनि सभ्यताको प्रारम्भमा मानिस आधारभूत सुविधा पनि नपाएको अवस्थामा समेत हाँसीखुसी जीवन व्यतित गर्दथे । 'भदौको भेलमा' शीर्षकको गीतले जीवनभोगाइको यही वास्तविकतालाई प्रस्तुत गरेको छ । तलको उदाहरणले यही तथ्य उजागर गर्छ :

चोलिया सिसुनु उही जिनको
भदौको भेलमा
काटिन्छ टिकट है चढिन्छ रेलमा ।
यो कच्चा शरीर दुई दिनको
भदौको भेलमा
काटिन्छ टिकट है चढिन्छ रेलमा ।

लोकगीतको प्रमुख विषय प्रेम भएकाले प्रेमी वा प्रेमिकाले गाउने एकल प्रकृतिका र दुवैले गाउने दोहोरी गीतमा प्रेमसम्बन्धी विषयले प्रमुखता पाएको हुन्छ । ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका एकचौथाइ जति सङ्ख्यामा रहेका गीतमा मायाप्रेमको विषय रहेको छ । यहाँका गीतमा आर्य तथा मङ्गोल समाजका मायाप्रेमका रमाइला र पीडाजनक क्षणहरूले प्राथमिकता पाएको र तिनमा वैयक्तिक अनुभूतिका झङ्कारहरू समेटिएको पाइन्छ । यस्ता लोकगीतको विषयगत परिधि व्यक्तिगत विचार, वेदना र आँसु रहेको छ । यी गीतमा मायाप्रेम, हाँसखेल तथा मेलापर्वमा मनोरञ्जनमा रमाउँदाका भावनाहरू तथा जवानीका विविध रूपको वर्णन रहेको छ । मिलनका मिठासपूर्ण परिवेश तथा वियोगको आँसुमय विषयमा निहित यी लोकगीतमा प्रेमको पवित्रता र त्यागको भावना तथा एकअर्काको समर्पण अभिव्यक्त भएको छ । 'दिल्या गाउँ सिरान' शीर्षकको गीतमा दिल्याको सिरानमा घर रहेको र टक्सारको सिरानमा बसाइ भएको उल्लेख गर्दै प्रेमीलाई घरमा आउनका लागि आमन्त्रण र मायाप्रीतिका लागि अनुनय गरिएको छ । परदेशिएको पुरुषको स्मृति सँगालेर विरक्तिएकी प्रेमिकाको गथासो यहाँका गीतले अभिव्यक्त गर्छन् । प्रेमीसँग रसरडमा रमाउँदैमा दिन रात बितेको भन्दै मायामा त्यागको भावनाको आग्रह, श्रीमती माइत गएपछि रुँदै बसेको पीडामा परेका श्रीमान्को कथा, जोवन फक्रेर बैसमा प्रवेश गरेको तर कसैले पनि अहिलेसम्म मायाको प्रस्ताव नराखेको र आँखासम्म नलाएको हुनाले माया लाउने कोही छन् कि भनेर चासो व्यक्त गरिएका गीतहरू यहाँ रहेका छन् । 'मकै पिन्दा कि' गीतमा जीवनको असारता तथा निराशाको विषय रहेको छ । त्यसैले यी गीतहरूको मुख्य विषय मायाप्रेम, विरह तथा निराशा रहेको र यसको अनुभूतिको ढाँचा वैयक्तिक रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

सामाजिक अनुभूति भएका लोकगीतको भावविश्लेषण

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले मानिसले सामाजिक जीवनयापन गर्ने दौरानमा लोकगीतको उद्भव भएको हो । त्यसैले लोकगीतले समग्रमा समाज र यसमा बस्ने मानिसको प्रतिनिधित्व गर्छ । सामाजिक यथार्थ र समाजको संरचना आदिको विषयवस्तु रहेका लोकगीतले समाजको वास्तविक चित्र प्रस्तुत गर्छन् । ट्याम्केमैयुड क्षेत्रका अधिकांश लोकगीतले नेपाली समाजको सामाजिक प्रचलन, विद्यमान सामाजिक गतिविधि तथा लैङ्गिक विभेद आदिको अभिव्यक्ति दिएका छन् । यहाँ रहेको जातीय उपस्थितिअनुसार राई जातिमा लाहुरे संस्कृति र यससँग जोडिएका थुप्रै प्रसङ्गहरू र अन्य जातिमा रहेको छोरा र छोरीलाई हेर्ने दृष्टिकोण यहाँका लोकगीतमा अभिव्यक्त भएका छन् । 'गाई कोटे कोटे' शीर्षकको गीतमा ऐतिहासिक रूपमा रहेको राणाकालीन प्रशासनिक विभाजनअनुसारको भोजपुर चार नम्बरको परिचय, यसमा रहेको ट्याम्के डाँडा र यसको

उचाइको प्रशंसा गरिएको छ । यस लोकगीतमा त्यस क्षेत्रका मानिसको जनजीवन र कृषिपद्धतिको विषय रहेको छ, जस्तै :

(चरी चुच्चैले)^२

चार नम्बर राम्रो लै लै ट्याम्के उचैले

ट्याम्के उचैले

चार नम्बर राम्रो लै लै ट्याम्के उचैले ।

लोकगीत सामूहिक भावनाको अभिव्यक्ति भएको हुनाले यसमा समस्त समाज र यसका विभिन्न गतिविधिको विषय समाविष्ट रहेको हुन्छ । लोकजीवनका मनका भावना गीतमा व्यक्त गर्ने क्रममा सामाजिक जीवनका धेरै कुरा नेपाली लोकगीतमा आएका छन् । यसरी हेर्दा नेपाली समाजको साकार चित्र नेपाली लोकगीतमा कोरिएको छ । ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा प्राप्त लोकगीतहरूमा पनि यही तथ्य प्राप्त हुन्छ । सामाजिक अनुभूति भएका यी गीतहरूले तत्कालीन समाजको अव्यवस्था तथा सामाजिक प्रचलन र सामाजिक संरचनाका विद्यमान विशेषतालाई विषयका रूपमा छनोट गरेको देखिन्छ । यस्ता गीतहरूमा विषयको विस्तार फराकिलो छ ।

ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा रहेको अर्को पेसागत संस्कृति भनेको लाहुरे संस्कृति पनि हो । सुगौली सन्धिपछि नेपालीहरू ब्रिटिस सेनामा भर्ती भई काम गर्ने परम्पराको थालनी भएको र तत्पश्चात्को समाजमा लाहुरे जाने चलन सुरु भएको हो । यसरी ब्रिटिस सेनामा गएका पल्टनेहरू फर्कदा उनीहरूले अँगालेको विदेशी र नेपाली मिश्रित भएको जीवनशैली, रामरौस तथा फजुल खर्चको विषयले लोकगीतको सिर्जनामा ठुलो भूमिका खेलेको र यहाँका लोकगीतहरूमा यही विषयले कथ्यको रूप पाएको छ । समाजमा रहेको जातीय संरचनाअनुसार राई समुदायमा छोरी बढेपछि विवाह गरेर लाहुरेलाई दिने पाए सुख पाउँथी भन्ने आम समाजको चाहना, लाहुरेले कमाएको पैसाका कारण उसको सामाजिक रवाफ र शारीरिक रूपमा तन्दुरुस्त भएका कारण किशोरीहरूमा लाहुरेप्रतिको आकर्षण पनि ट्याम्केमैयुङका लोकगीतको स्रोत बनेको छ । 'घाँसे दाउरेले' शीर्षकको गीतले लाहुरेले लैजानु वा विवाह गर्नुलाई भाग्य मान्ने यही आम सामाजिक प्रवृत्तिलाई देखाएको छ । यस कुराको पुष्टि तलको अन्तराले गर्छ :

(घाँसे दाउरेले)^३

भाग्यमा भए लान्छ लाउरेले ।

लान्छ लाउरेले

भाग्यमा भए लान्छ लाउरेले ।

'माथिको गीतले ट्याम्केमैयुङ क्षेत्रमा रहेको लाहुरे संस्कृतिलाई विषय बनाएको छ । यस क्षेत्रमा रहेको जनजाति र यसमा पनि विशेष गरी राई समुदायमा लाहुरे लाग्नुलाई भाग्यको रूपमा लिने र समाजमा लाहुरेको रवाफ र इज्जत हुने मानिन्छ । यो परम्परादेखि चलिआएको प्रचलन हो । यहाँ रहेको छोरीचेलीलाई लाहुरेलाई विवाह गरेर दिन पाए भाग्य सम्भन्ने सामाजिक मान्यतालाई यस लोकगीतले अभिव्यक्त गरेको छ ।

यहाँ प्रचलित 'धनीले खाने मसिनो चामल' गीतले समाजमा रहेको वर्गचरित्रलाई गीतको विषय बनाएर धनी र गरिबले समाजमा जीवन जिउनका लागि गर्ने सबै गतिविधिलाई समेटेको छ । नेपाली समाजमा विभिन्न आधारमा विभेद रहेको छ । यस्तो विभेद विशेष गरी आर्थिक रूपमा टड्कारो भएर रहेको छ । समाजका धनी र सम्पन्न मानिसहरूको खानेकुरादेखि लिएर सबै कुरामा सम्पन्नताको झल्को आउँछ र उनीहरूको रवाफ पनि धेरै छ तर विचरा गरिबहरू भने गाँस र बासको अभावमा दुःखको जीवन जिएर बाँचेका छन् । धनीले मसिनो चामल खाने र गरिबले कोदाको पिठो खाने भएकाले कोदाको पिठोलाई गरिबीको खाद्यान्नका रूपमा लिइएको छ र यहाँ

खाद्यान्नका आधारमा इज्जत र प्रतिष्ठा निर्धारण गर्ने समाजप्रतिको विद्रोहात्मक स्वर रहेको छ। गरिबले धनीकै नोकरचाकर भएर बाँच्नुपर्ने र धनीको चैनले जीवन बित्ने पनि गरिबले गाँस र बासको अभावमा बाँच्नु परेको नेपाली लोकसमाजको मार्मिक अवस्थालाई चित्रण गरेको छ। यस कुराको विद्रोहात्मक अभिव्यक्ति तलको अन्तराले गर्छ :

धनीले खाने मसिनो चामल (सात फेरा फलेको)२

गरिबले खाने कोदाको पीठो जाँतेमा दलेको ।

तीजका गीतमा बाबुआमालाई र दाजुभाइलाई कुनै रिसको भाव व्यक्त नगरिएको र रिस तथा दोष दुवै कुरा आफ्ना खसम वा लोग्नेलाई दिएर विरोधको भाव अभिव्यक्त भएको छ। स्वदेशमै वा पुग्न सकिने ठाउँमा रहेका माइती साहूले घरखेत लिएर मुग्लान पस्नुपरेको तितो वास्तविकता अभिव्यक्त गर्दै आम नेपालीहरूको मुग्लान पस्नुपर्ने कारणको रहस्य पनि यी गीतमा देखिन्छ। यहाँ लडाईँ लड्न र लडाईँमा मर्न पनि पछि नपर्ने विद्रोहको र सङ्घर्षको भाव अभिव्यक्त भएको छ। यी गीतमा नेपाली समाजमा धनीमानीले गरिबको जरोकिलो उखेलेर थातबास कब्जा गरेपछि, मुग्लान पसेका माइतीको प्रसङ्गमार्फत नेपाली समाजमा रहेको गरिबहरूले खेपेको दुःखको तथ्य तलका उदाहरणले छर्लङ्ग पार्छन् :

साहूले गर्दा माइती गए नौ डाँडा काटेर)२

दुःख पर्दा रुन्छ मेरो मनै फाटेर ।

लड्न परे लडौँला मर्न परे मरौँला)२

मैदानमा उत्रेर नै कुरा गरौँला ।

‘गाई त दुहुने’ गीतले ट्याम्केमैयुड क्षेत्रको लाहुरे संस्कृतिलाई गीतको विषय बनाएर लाहुरेको पेसागत जीवन, जीवनशैली, उसको मायाप्रेम तथा समाजका लाहुरेको इज्जतलाई गीतको विषयका रूपमा विस्तार गरेको छ। ‘हवाईजहाज गिरान’ गीतले सामाजिक क्षेत्रमा रहेको नैतिक तथा सामाजिक कार्यका रूपमा पाठशाला खोल्ने विषयलाई प्रस्तुत गरेको छ। यहाँका धार्मिक तथा पर्व गीतले पनि खालि हाँसखेल तथा मनोरञ्जन मात्र होइन, समाजको चिन्तन तथा लोकविश्वासको प्रकाशन गरेका छन्।

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले मानिसको सामाजिक जीवनयापनका क्रममा देखिएको सामाजिक यथार्थ र समाजको संरचना आदिको विषयवस्तु लोकगीतमा रहेको हुन्छ। ट्याम्केमैयुड क्षेत्रका यस्ता गीतले समाजको वास्तविक चित्र र नेपाली समाजको सामाजिक प्रचलन र लैङ्गिक विभेदको विषय उठाएका छन्। ‘गाई त दुहुने’ शीर्षकको गीतभित्र नेपाली समाजमा महिलाहरू माइत घरमा सधैं बस्न नहुने विषय प्रस्तुत गरिएको छ। छोरा घरमा बसेर घरबार गर्ने तर छोरी पराईको घरमा जानुपर्ने सामाजिक संरचनालाई ‘सानी थिएँ बाबा’ गीतमा देखाइएको छ। ‘गाई छन् बीस ओटा’ शीर्षकको गीतले सामाजिक रूपमा नारीको वर्तमान अवस्थालाई विषय बनाएको, ‘गाई त दुहुने’ शीर्षकको लोकगीतले लाहुरे लाग्ने परम्परा र लाहुरेको सामाजिक जीवनशैलीलाई प्रस्तुत गरेको छ।

चाडपर्व मनाइनुका पछाडि विभिन्न उद्देश्य लुकेका हुन्छन्। प्रत्येक समाजका जातजाति वा मानिसहरूले जीवनको बोझ हलुक्याएर आनन्द लिन चाहन्छन् (पराजुली, २०५७, पृ. १७४)। ‘सिन्कौली सेउली सेलेले’ शीर्षकको गीत राई जातिको बैसाके र मङ्सिरे पूर्णिमामा पर्ने विशेष चाड साकेवामा नाच्दै गाइने गीत हो। किरातीहरूका महत्त्वपूर्ण चाडहरूमध्ये उँधौली र उँभौली पनि महत्त्वपूर्ण चाड हुन्। यी चाडहरूका अवसरमा गाइने साकेवा किरातीहरूको महत्त्वपूर्ण र सर्वव्यापी गीत हो। उँधौली र उँभौलीमा मनाइने पर्वलाई चण्डी र यसमा नाचिने नाचलाई चण्डी नाच र यस अवसरमा गाइने गीतलाई चण्डी गीत पनि भन्ने गरिन्छ। खास गरी बैशाके पूर्णिमालाई ‘चण्डी पूर्णिमा’ भन्ने प्रचलन रहको हुनाले यस चाडलाई चण्डी भनिएको हुन सक्छ तर यसको खास नाम

चण्डी होइन (राई, २०७१, पृ. ११५-११६)। यस अवसरमा पुरुष र महिला हातमा हात समातेर गोलो घेरा बनाएर नाच्ने गर्छन् र यस अवसरमा विशेष गीतको प्रयोग हुन्छ। सामूहिक रूपमा घुमीघुमी नारीपुरुष दुवै मिलेर नाच्दै गाउने यस गीतमा दिगो नहुने माया बसेको रहस्य खोलिएको छ भने चण्डी गीत गाउँदै नाच्नु हाम्रो रहर हो भन्ने विचार अभिव्यक्त गरिएको छ। यहाँ हाम्रो मन किन सानो कुरामा पनि दुखिरहेको छ भन्ने प्रश्न गर्दै बाँचिएकाले यो बोली बोल्न पाइएको विचार पनि व्यक्त भएको छ। यही मानवीय जीवनको महिमालाई तलका उदाहरणले प्रस्ट पार्छन् :

(हिमालै चुली हिउँ चुसी)२

ए हजुर ! ए हजुर ! हुँदैन कहिलै मन खुसी ।

सोइ सोइला हो सोइ सोइला ।

(सिसाले काटी जोर गोली)२

ए हजुर ! ए हजुर ! बाँचेका छौं र यो बोली

सोइ सोइला हो सोइ सोइला ।

माथिका उदाहरणमा मान्छेको असन्तोष र दुःखी हुने प्रवृत्तिलाई देखाउँदै भएको कुरा र बाँचेको जीवनमा सन्तोष गरेर रमाउनुपर्ने समभाव अभिव्यक्त भएको छ। यसका साथमा मान्छेको जुनीलाई श्रेष्ठ मानेर यस जुनीमा वा जीवन भएसम्म खुसी हुन पनि सिकाइएको छ। यहाँ रमाइलो र नाचगान गर्ने प्रचलन र किराती समाजको खुलापन पनि देखिन्छ।

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रको हावापानी र माटो अमिला जातका फलफूलको उत्पादनका लागि उपयुक्त रहेको हुनाले यहाँ सुन्तला, कागती, भोगटे जस्ता फलफूल धेरै उत्पादन हुने गर्छन्। 'गाई चरनैमा' शीर्षकको गीतले यही सुन्तला उत्पादन र नुन तथा अन्य सामानसँग साट्ने संस्कृतिलाई प्रस्तुत गरेको छ। गीतले अन्नपूर्ण, छिनामखु, नागी तथा खावा क्षेत्रमा हुने सुन्तलाको उत्पादन र ढाकरमा बोकेर धरान लैजाने र नुन, लत्ताकपडा तथा अन्य सामान साटेर ल्याउने प्रचलनलाई उल्लेख गर्दै पहाडी जीवनमा ढाकर बोकेर हप्तौंसम्म सामान ओसारपसार गरेर जीविका गर्ने जटिल जीवनपद्धतिलाई देखाएको छ। यस कुराको पुष्टि तलको उदाहरणले गर्छ :

ए (गाई चरनैमा)२

(सुन्तला बोकी हौ जाऊँ धरानैमा)२ ।

'यसै र घरको नि नारायण पूजा' जस्ता गीतमा नेपाली समाजमा मानिसहरू कुलपितृ तथा थल र जलका देवीदेवताको शरणमा पर्ने विषय र 'सोइ राजा सोइ सोइ' बोलको गीतले धर्मकर्मको विषय प्रस्तुत गरेका छन्। सामूहिक रूपमा भक्तिमार्गमा लाग्नका लागि सबैलाई आकर्षित गर्ने यी लोकगीतहरूमा धार्मिक र सांस्कारिक विषय रहेको छ। यहाँका खास पर्वमा गाइने लोकगीतले एकातिर मानिसलाई भक्तिभावमा लैजान खोजेको र कुनै पर्वको महिमा गानको विषय लिएको देखिन्छ। राम दुवालीमा दुवाली छेकेर माछा मार्ने विषयमार्फत खोलामा गएर दुवाली छेकेर, ढुङ्गा पल्टाएर माछा मार्ने जीवनशैली यहाँका गीतहरूमा देखिएको छ।

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा सामाजिक यथार्थलाई प्रत्यक्ष रूपमा चित्रण गर्ने र सामाजिक बेथितिमाथि व्यङ्ग्य गर्ने गीतहरूको पनि प्रचलन रहेको छ। यी गीतहरूले ग्रामीण समाजको संरचना र त्यसमा रहेको विभेदपूर्ण अवस्थाको अड्कन गरेको देखिन्छ। यस भेकका कतिपय गीतले समाज सुधारको चाहना तथा समाजमा ल्याइएको शैक्षिक सुधार तथा जागरणको महिमागान गरेका छन्।

'हवाईजहाज गिरान' शीर्षकको गीतभित्र ट्याम्केमैयुड गाउँपालिकाभित्र धाइपा नामको गाउँमा पाठशाला खुलेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। त्यस ठाउँमा खोलिएको विद्यालयमा संस्कृत शिक्षा पढाइ हुने कुराको अभिव्यक्ति दिँदै तत्कालीन समयको संस्कृत भाषाको प्रियतालाई

पनि गीतले उजागर गरेको छ र सबैलाई पढ्न जानका लागि पनि अनुरोध गरेको छ । धाड्पा भन्ने ठाउँमा विद्येश्वर पाठशाला खुलेकाले यस ग्रामीण भेकका मानिसहरू शिक्षित बन्ने कुरा उल्लेख गर्दै यस विद्यालयको आर्थिक विकासका लागि बिर्ता गुठीको उल्लेखनीय योगदानको चर्चा गरिएको छ । यस कुरालाई तलको अन्तराले व्यक्त गर्छ :

(ए लै लै पढौं खुसीले)^२

(पाठशाला चल्ने लै लै बिर्ता गुठीले)^३

बिर्ता गुठीले

पाठशाला चल्ने लै लै बिर्ता गुठीले ।

समाजमा विकासको माध्यमका रूपमा शिक्षालाई लिइन्छ र यस गीतले शिक्षाप्राप्तिका लागि विद्यालय खोलेको हुनाले सबैले यसको सदुपयोग गरेर ज्ञानार्जन गर्नुपर्ने अनुरोध गरेको छ । विद्यालय सञ्चालनका लागि गुठीले सहयोग गर्ने बताउँदै समाजमा गुठीजस्ता सामाजिक संस्थाको भूमिकालाई पनि प्रस्ट पारिएको छ । यस पङ्क्तिपुञ्जभित्र गाउँमा शैक्षिक जागरण आएको हुनाले खुसी व्यक्त गरिएको छ ।

लोकगीतमा समाजका विद्यमान भोगाइ र खासखास स्थानका विशेषताहरू पनि उतारिएको हुन्छ । यी गीतभित्र ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा आलु रोप्ने तथा तोरी छर्ने र जीविका गर्ने अनि स्थानीय बासिन्दाहरूले सेती बगरमा माछा मारेर खाने सरल जीवनशैली प्रकट गरिएको छ । यहाँका दुई ओटा बाल लोकगीतमध्ये 'कुद् कुइरा कुद्' गीतको कथ्य प्राकृतिक तथा सामाजिक विषयवस्तुनिकट रहेको छ । 'मेरो बाबु लै लै' शीर्षकको अर्को बाल लोकगीतले गीतको विषयमार्फत कृषिकर्मसम्बन्धी प्राविधिक सिप पनि समेटेको छ । यसर्थ यी गीतहरूको विषयवस्तु समाजको सिङ्गो व्यवस्थासँग सम्बद्ध रहेको हुनाले यी गीतमा सामाजिक अनुभूति रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रशस्त मात्रामा मौलिकता भएका लोकगीतहरू प्रचलनमा रहेका छन् । यी गीतहरूमा सामाजिक लोकविश्वास र यसले पारेको असर, लैङ्गिक विभेदको कटु अभिव्यक्ति, सामाजिक वर्गभेदप्रतिको विद्रोह तथा सामाजिक जागरणप्रतिको अभिप्रेरणा अभिव्यक्त भएको छ । गीतहरूले समेटेको विषयको विस्तारणका आधारमा यहाँ वैयक्तिक र सामाजिक अनुभूति भएका गीत प्रचलित छन् । ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलित चौबिस ओटा लोकगीतमध्ये अनुभूतिका आधारमा जम्मा छ ओटा लोकगीतको अनुभूति वैयक्तिक रहेको छ । वैयक्तिक अनुभूति भएका यी लोकगीतमा मनका वेदना, भावना तथा खुसीको अभिव्यक्ति र मान्छेको निजी भोगाइ र यसका व्यक्तिजन्य अनुभूतिको प्रकाशन भएको पाइएको छ । यस्ता गीतहरूमा मान्छेका निजी जीवनका अनुभव तथा मिलन र वियोगका तरङ्गहरू अभिव्यक्त भएका छन् । यस क्षेत्रमा गाइने अठार ओटा गीतहरूमा सामाजिक अनुभूति रहेको पाइएको छ । सामाजिक अनुभूति भएका गीतहरूले तत्कालीन समाजको अव्यवस्था तथा सामाजिक प्रचलनलाई र समाज र यसको संरचनाका विद्यमान विशेषतालाई विषयका रूपमा छनोट गरेको देखिन्छ ।

ट्याम्केमैयुड क्षेत्रका लोकगीतहरूको विषय प्रेमप्रणयका विविध रूप, सामाजिक संरचना, धर्मकर्म र ईश्वरीय आस्था, कृषिसँग सम्बन्धित विविध गतिविधि र जीवन भोगाइको जटिलता रहेको छ । यी गीतहरूले मायाप्रेम, नारीपीडा, धर्मसंस्कार तथा समाजको वास्तविकताको चित्र उतारेका छन् । मायाप्रेमको विषय रहेका लोकगीतले मायाप्रेमका रमाइलाहरू र विछोडपछिको पीडाजनक अनुभूतिहरूको अभिव्यक्ति दिएका छन् । त्यसैले यी गीतले मायाप्रेमका संयोग र वियोगको

दृश्यात्मक चित्रण गरेको स्पष्ट हुन्छ । यसका अतिरिक्त जवानीका विविध रूप र आयामको वर्णन पनि यहाँका गीतहरूमा रहेको छ । यस्ता गीतमा वैयक्तिक अनुभूतिजन्य विविध सन्दर्भहरू समाविष्ट भएका छन् । यहाँका अधिकांश गीतले समाजमा भएका असमानता र त्यसले सिर्जना गरेको पीडा तथा समाजमा रहेको वर्गीय संरचना, यसले निम्त्याएको पीडा र त्यसप्रतिको विद्रोहको अभिव्यक्ति दिएका छन् । यहाँका सामाजिक विषयका लोकगीतले असमान सामाजिक व्यवस्थाको उत्खनन, लाहुरे संस्कृतिको चित्रण-वर्णन र ग्रामीण श्रमपद्धतिको भावाभिव्यञ्जना गरेका छन् । यहाँका विशेष चाडबाडमा गाइने तीज गीत तथा साकेवा पर्वगीतको छुट्टै सांस्कृतिक महत्त्व रहेको छ । यी गीतहरूमा ट्याम्के क्षेत्रको ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्त्व, त्यस क्षेत्रका लोकभावनाको सामूहिक अभिव्यक्ति र त्यहाँको लोकजीवनको सांस्कृतिक सद्भावको प्रतिबिम्बन देखिन्छ । अतः ट्याम्केमैयुड क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतहरूमा विषयविविधता र सोहीअनुसारको भावगत विविधता देखापर्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आचार्य, गोविन्द (२०६२). *लोकगीतको विश्लेषण*. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- थापा, धर्मराज र सुवेदी, हंसपुरे (२०४१). *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*. काठमाडौं : त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- न्यौपाने, कुसुमाकर (२०६६). *पश्चिमाञ्चलमा प्रचलित नेपाली लोकगीतहरूको अध्ययन*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७). *नेपाली लोकगीतको आलोक*. काठमाडौं : वीणा प्रकाशन प्रा.लि.।
- पराजुली, मोतीलाल र गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०६८). *नेपाली लोकगीतको रूपरेखा*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य*. काठमाडौं : एकता बुक्स प्रा.लि. ।
- राई, भक्त साङपाङ (२०७१). *किराती-साम्पाङ पहिचानमा लोकगीतको भूमिका*. काठमाडौं : नेपाली डायस्पोरा वाङ्मय प्रतिष्ठान ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६२). *कविताको संरचनात्मक विश्लेषण*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३). *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- www.tyamkemaityung.gov.np.